

щодо вбивства Олександра II, надіславши на ім'я нового імператора листа, який засвідчує, що акція народовольців не мала підтримки в селянському середовищі, для якого Олександр II був визволителем: «Ваше императорское величество, Всемилостивейший Отец. Душа наша болит, сердце терзается, услышав роковую весть о том, что рука бесчеловечного убийцы поразила Сердце России – Царя, отца Отечества, Благодетеля, Освободителя народа. Тяжело-горестно таково событие, – оно потрясло всех верных сынов России и особенно нас, любимых детей покойного Императора, крестьян. Все мы, от старца, убеленного сединами, до едва умеющего говорить и сознавать, долго и горько плакали и скорбели непритворно. Принося вместе с нашими Пастырями усердные молитвы к Царю Царствующих об упокоении на месте покоя и блаженства мученика-страдальца, Царя-Освободителя. Но молитвы и пролитые слезы не успокоили нас, наше простое сердце вполне чувствует, понимает и дорого ценит те великие блага, которые оказаны нам незабвенным Монархом и посему кроме молитв помыслили почтить память Усопшего каким либо добрым делом. Узнав, что Царственная рука Вашего Императорского Величества начертала обществу своей столицы: «Желательно было бы, чтобы на месте, где поражен Государь построен был храм». Общество крестьян и нашего села неразрывно с своим Священником принимает смелость, со смиренным поклоном, просить, молить Ваше Императорское Величество, благоволите допустить и нас твоих преданных подданных принять участие в благоделе, устройстве св. храма на земле, освященной драгоценной кровью Божия Помазанника. На первый раз от нас крестьян и нашего духовного отца приносим на святое дело 87 р. Сер. Не отриньте, Державный Государь, эти ничтожные наши приношения. Оно почерпнуто не столь великих источников, но от людей, богатых только усердием и любовью к своему Царю и есть чистосердечная дань благодарности к Почившему, а вместе и дань высокой преданности к Вашему Императорскому Величеству, нашей Надежде.

Вместе с этим приношением мы крестьяне во главе с Настоятелем своим дерзаем повергнуть к стопам Вашего Императорского Величества великую нашу скорбь об отнятии от нас Отца, а равно и клятву, что все мы всегда будем преданы и покорны Вашей Самодержавной воле и готовы верою и правдою служить Вашему Императорскому Величеству всю свою жизнь.

Вашего Императорского величества верные подданные Черниговской губернии Глуховского уезда села Кучеровки Михайловской церкви настоятель Иоанн Бугославский. Уполномоченные от общества крестьян собственников села Кучеровки сельский староста Евфимий Свистунов и крестьянин

собственник Егор Гричаников» [5].

Цікавою подією в житті села наприкінці XIX ст. стало відкриття 21 листопада 1897 р. «народної чайної» [5]. Ініціатором цього став Глухівський комітет Попечительства про народну тверезість

У XX ст. Кучерівка увійшла поділеною на дві громади: козацьку і селянську. Козаки мали земельні наділи по 15 десятин, 5 селянських дворів – по 12 десятин, решта селян – разом 1262 десятини, що складало в середньому по 2,5 десятини на двір [6, 31].

Отже, наведені дані засвідчують, що село активно реагувало на всі зміни, які відбувались в країні, а рівень життя його мешканців безпосередньо залежав від цих змін.

Посилання

1. Токарев С.А. Глухівська сотня за матеріалами Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729-1730 рр. // Сіверщина в контексті історії України. Матеріали шостої науково-практичної конференції. – Суми, 2007.
2. Чернігівські єпархіальні відомості, частина неофіційна за 1866 р. – Чернігів, 1866.
3. Діаріуш. – М., 1858.
4. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708-1782 рр.)). – Глухів, 2005.
5. Приходський літопис Чернігівської Єпархії Глухівського повіту села Кучерівка з 1867 до 1905 р. Приватна колекція.
6. Історія сіл Глухівщини. Матеріали відділу освіти Глухівської районної державної адміністрації. – Глухів, 2007.
7. Глуховщина за століття. Статистические данные по социально-экономической характеристике за 1860-1955 годы. – Фонд Глухівського міського краєзнавчого музею, КН- 3637, Дв-486.

*Горенко Л.І.
Державна академія керівних
кадрів культури і мистецтв,
м.Київ*

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ГЛУХІВЩИНИ У ТВОРЧОСТІ М.Ф.ПОЛТОРАЦЬКОГО (до 280-річчя від дня народження)

Серед пріоритетних досліджень з історії національної української культури є висвітлення діяльності Марка Федоровича Полторацького (1729-1795) – видатного оперного співака (бас-баритон), хорового диригента, теоретика і педагога, культурно-громадського діяча України та Росії. При цьому важливим є культурологічний огляд культурно-мистецької діяльності М.Ф.Полторацького в контексті збереження національних традицій, а також висвітлення нововиявлених фактів щодо його життєтворчості та відомостей про його

творчу родину. До матеріалів цієї статті залучено архівні документи наступних установ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (м.Київ), Центрального державного історичного архіву України в м.Києві та Рукописного відділу Пушкінського дому (м.Санкт-Петербург, РФ) [11; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 31–33].

Відомості про життя і творчість М.Ф.Полторацького є в енциклопедичних, довідкових та бібліографічних виданнях XIX – початку XXI ст. В.Аскоченського, Д.Бантис-Каменського, Є.Болховітінова, В.Витвицького, А.Пружанського, П.Воротникова, М.Рицаревої, Л.Горенко, І.Лисенка, М.Юрченка та ін. [7–10; 14; 19]. Один з перших, хто звернув увагу на творчу особистість М.Полторацького, був його сучасник – відомий на той час діяч російської культури, історик мистецтва, літератор, аматор музично-театрального мистецтва Якоб Якобович Штелін (Stahlin Jacob, 1709/1712–1785). Важливою сферою діяльності Я.Штеліна була історіографія російського мистецтва, де згадуються численні імена українських митців і, насамперед, відомості про М.Полторацького як директора придворної імператорської капели [35, 134]. Штелінські «Известия о музыке в России» – це єдине свідчення сучасника про тогочасні культурно-музичні події з 1736 по 1784 рр., тобто майже за 50 років (матеріали частково опубліковані по 1768 р.). У них розповідається про оперні спектаклі, концерти, Придворну співацьку капелу, а також автор подає відомості про тогочасних виконавців, серед яких були українці.

У дослідженнях українських учених кінця XIX – початку XX ст. В.Горленка, О.Андрієвського, К.Широцького, І.Божерянова, А.Лебедева, П.Козицького, П.Мусієнка, В.Іванова, Ф.Ернста, Д.Щербаківського є відомості про набори українських співаків до Придворного імператорського хору й оркестру, де побіжно згадується про М.Полторацького [2; 3; 16; 18]. Деякі з праць цих авторів підкреслюють вплив української культури XVII-XVIII ст. на «петербурзьку культуру» кінця XVIII-XIX ст., насамперед, музичну (В.Перетц, А.Сластіонов, Н.Ундольський, К.Харлампович, І.Чудінова та ін.). Цієї ж думки дотримуються й українські учені Л.Корній, Р.Лякіна, М.Степаненко, В.Степурко, Л.Івченко, Л.Горенко, Л.Гнатюк, Т.Гусарчук, І.Лисенко, В.Шульгіна та ін. [7–10; 14; 15; 16; 18]. У працях доктора культурології В.Антонюк особливе місце займає історична роль українських співаків і, перш за все, М.Ф.Полторацького у становленні російської вокальної школи XVIII-XIX ст. [1, 166–178].

Особливу увагу заслуговують праці російських дослідників (серед них: Г.Копитова, Т.Лебединська, І.Петровська, М.Рицарева, А.Порфірьєва, І.Чудінова, а також А.Гозенпуд, М.Фіндейзен, С.Фільштейн та

ін.) [6; 19; 29; 30], присвячені діяльності придворної імператорської капели і М.Ф.Полторацькому зокрема, а також дослідження доктора мистецтвознавства, професора Л.Корній. Тому одним з головних завдань даної статті є схарактеризувати діяльність М.Ф.Полторацького в контексті збереження національних традицій та висвітлити нові відомості про мистецьку родину Полторацьких.

Полторацький Марко Федорович (сцен. псевд. Марко Федоров, Марко Портурацький) народився 17(28).04.1729 р. в сотенному містечку Сосниця Чернігівського полку (тепер райцентр Чернігівської області) у сім'ї козака Федора Пилиповича Полторацького, згодом священника й протопопа Сосницької Успенської церкви, та Марії Полторацької. Брат його батька Іван Филипович (Филипов Іван, Пилипов Іван) (рр., м. н. і см. невід.) в кінці XVII – на початку XVIII ст. теж був священником Соборної Святотроїцької сосницької церкви. Очевидно, що з дитинства Марко Полторацький чув спів церковного хору, а можливо й сам співав у ньому і був музично обізнаний [3, 260; 4, 87; 31, арк.2-2 зв., 3-3 зв.; 28, арк.2-3 зв.].

Спочатку М.Полторацький навчався в Чернігівській латинській школі (бл. 1737-1741 рр.), потім в Київській бурсі (до 1745 р.), де співав у церковному хорі. У 40-х роках XVIII ст. мешкав у Глухові (згадується у документах як мешканець Глухова разом із співаком Рубаном). Як свідчать архівні документи, Марко Полторацький мав двох братів Івана та Петра, які проживали у м.Сосниці. Старший брат М.Полторацького – Іван Федорович Полторацький (нар. 1716 р., ймовірно м.Сосниця, Чернігівського полку, тепер райцентр Чернігівської обл. – пом. після 1783 р., м. см. невід.) – бунчуковий товариш з 1752 року. Менший брат відомого уставника – Полторацький Петро Федорович (р. н. і м. см. невід.) – бунчуковий товариш (з 1752 року) [3, 260; 31, арк.2-2 зв., 3-3 зв.]. Як виявляється, крім Марка Федоровича на службі при імператорському дворі «в(ь) певческой музыке» у Петербурзі перебували й інші члени родини Полторацьких, про що буде зазначено нижче [11, арк. 8].

Існують відомості, що в Петербурзі Марко Полторацький перебував з 1742 року. Так, в указі від 21 жовтня 1742 р. згадується «Марк Федоров» – учень при концертмейстері Гібнері (І.П.Хюбнері). Як вважають російські дослідники А.Л.Порфірьєва та І.А.Чудінова, очевидно М.Ф.Полторацький з другої половини 1730-х років служив «малым певчимъ» і після падіння голосу був направлений до І.П.Хюбнера «для обучения игре» на струнному інструменті. Тим же указом було зарекомендовано М.Полторацького до складу придворних музикантів з окладом 150 руб. [19, 374-375]. За іншими даними, М.Ф.Полторацький у 1745 р. помічений був у Києві графом Олексієм Розумовським, який особисто

привіз його до Петербурга та «определил» у Придворну співацьку капелу. Як свідчать А.Порфірьєва та І.Чудінова, М.Ф.Полторацький товаришував з О.Г.Розумовським і співав з ним українські народні пісні у присутності імператриці Єлизавети Петрівни [19, 376]. Упродовж п'яти років він навчався вокалу і співав Придворному імператорському хорі, протягом 1746-1762 рр. – соліст (з 1753 – регент) Придворного імператорського хору в Петербурзі (у 1750-1770 рр. також соліст Придворного театру в Петербурзі; брав участь у виставах «Италианской кампании»). М.Ф.Полторацький був першим виконавцем партій з опер Франческо Арайя: 28.11.1750 року відбувся його дебют на прем'єрі опери «Беллерофонт» («Bellerofonte») Франческо Арайї, де виконував партію полководця Атаманта. Відомі ще дві опери, де виступав М.Полторацький: партія Маріана в опері «Eudossa incoronata» («Євдоксія венчанная або Феодосій другий», 28.04.1751 р.) і партія Кліта в опері «La Corona d' Alessandro Magno» («Корона Олександра Великого», між 1752 і 1754 рр.) Ф.Арайї [6, 65; 17, 80-81; 20, 403; 26, 424; 27, 1036; 29, 38, 45].

М.Ф.Полторацький наполегливо поглиблював свою професійну освіту (з 1746 вивчав італійський спів, згодом був відряджений до Італії для завершення музичної освіти) став першим російським артистом і співаком, якому було дозволено виступати на оперній сцені разом із прославленими італійськими співаками (на оперній сцені співав до 1770 р. у складі петербурзької італійської трупи). Композитор Ф.Арайя спеціально писав для нього партії «героїв» і «тиранів». З 1753 р. призначений диригентом Придворної співацької капели в Петербурзі, а з 1763 р. до кінця життя (1795 р.) був її директором. Під його керівництвом капела почала відігравати найважливішу роль в культурно-музичному житті не лише Петербурга. М.Полторацький залучав до капели іноземних музикантів і співаків (Б.Галуппі, Дж.Сарті) й талановитих українців. Серед його учнів – М.Березовський, Д.Бортнянський, К.Давидов та багато інших.

М.Полторацький неодноразово приїздив в Україну добирати кращих співаків до імператорської капели, серед яких було чимало студентів Київської академії, які співали в академічному хорі та церквах київського Подолу, зокрема кияни Іван Ковальковський, Василь Постоленко, Іван Окунів, І.Сичевський та інші, які славилися яскравими голосами і були музично освіченими. Як свідчать архівні документи, у реєстрі малих півчих, вивезених ним з України, від 30.10.1760 року значився й Д.Бортнянський [15, 436-437].

В архівах ЦДІАК України виявлено указ імператриці Єлизавети Петрівни від 15.XII.1752 р., яким повелено «объ освобожденіи принадлежащих придворному певчему Марку Полторацкому с(ъ) братьями его, Ивановъ и Петромъ, в(ъ) Малороссіи домовъ

отъ всехъ общенародныхъ сборовъ, податей и постоевъ, об(ъ) увольненіи ихъ от службы, с зачисленіемъ в(ъ) бунчуковые товарищи, и о дозволеніи имъ безпошлинной торговли въ Малой Россіи». Крім того, відомо, що племінник Марка Полторацького – Іван Седринський також перебував на службі при імператорському дворі «въ певческой музыке» (у 1752-1755 рр.) [31, арк.2-3 зв.; 32, арк.2-5; 33, арк. 60, 82].

З архівних документів відомо, що до Придворної імператорської капели потрапляли й члени родини Полторацьких. Так, Микола Полторацький (р. н. невід., сот. м-ко Сосниця Чернігівського полку, тепер райцентр Чернігівської обл. – р. і м. см. невід.) з 2.VII.1764 р. значиться серед одинадцяти «малолетних(ъ) певчих, набранных(ъ) вновь» до імператорського двору з України (серед них: Базилевич Василь, Вороновський Давид, Галченко Федір, Григоровський Федір, Груднецький Кирило, Давидович Федір, Лакеской Ілля, Максимович Андрій, Синсаренко Михайло, Тамиловський Яким). У донесенні до Правлячого Сенату полковник М.Ф.Полторацький «просиль о увольненіи внов(ъ) набранныхъ ко двору одинадцати малихъ певчихъ домовъ их(ъ) родственниковъ от(ъ) податей, службъ и постоевъ» (у тому числі й «дому малого певчего Івана Васильєва сина Сичевського», який перебуває при дворі з жовтня 1760 року). Цей факт оповідається і в зазначеній праці Я.Штеліна [35, 56-57]. Наступним указом імператриці Катерини II від 18.X.1764 р. та «определенію правительствующего сената» від 2.XI.1764 р. «велено предьявленныхъ певчихъ, доколе оныя в(ъ) службе Императорской будут(ъ) продолжаться, дома родственниковъ ихъ, по силе указа Императорскаго 1749 года, Апреля 11 дня, от(ъ) всякихъ податей уволить» [32, арк. 2-5]. Цей указ було надіслано гетьману К.Г.Розумовському, а також у військову колегію, Київську губернську канцелярію та магістрат.

За даними 1768 р. Микола Полторацький ще перебував у складі Придворної імператорської капели. Я.Штелін свідчив: «В минувший 1768 год императорская капела состояла из 12 басов, 13 теноров, 13 альтов, 15 дискантов и юных воспитанников...». Серед басів «выдающимися были» Наум Іванов Лядник, Яків Андрєєв Тимченков, Яким Крамаровський, Григорій Белградський, Роман Богданович, Осип Роговський; серед тенорів – Яким Федоров Пахнецький, Іван Федоров Тавецький, Петро Трипольський, Андрій Белявський, Михайло Рудляй, Яків Бурковський; серед альтів – Андрій Максимович, Яким Тамєвський, Микола Полторацький; серед дискантів – Іван Новицький, Іван Сербинович, Лаврентій Семенов та інші [35, 57].

Необхідно особливо підкреслити, що М.Ф.Полторацький відіграв значну роль у становленні музичної культури в Росії та України

і, перш за все, у формуванні професійної вокальної школи та вихованні висококваліфікованих кадрів в галузі оперного, театрального та хорового мистецтва. На честь визнання заслуг та багаторічну співацьку службу йому було надано чин бунчукового товариша (1753 р.), згодом «возведёнъ въ дворянское достоинство» та отримав чин полковника, надано чин «действительного статского советника» (1791 р.) Як відомо, його дворянський герб затверджено 22.12.1763 р., де на срібному полі нижньої частини зображено арфу.

Перебуваючи у Придворній імператорській капелі в Петербурзі чи Москві, М.Полторацький неодноразово приїздив до України. Щоденниковий запис генерального хорунжого Миколи Ханенка від 19 лютого 1749 р., зроблений у Москві, повідомляє про приїзд українського музиканта Марка Полторацького, який на той час був співаком Придворної капели у Петербурзі: «Приїхав з України придворний півчий Марк Полторацький з листом від генерального есаула Якубовича» [11, арк. 8]. Можливо, він проводив набір півчих з України для Петербурга. Це означає, що представники генеральної старшини, зокрема Я.Маркович, Я.Лизогуб та М.Ханенко підтримували контакти з українськими діячами культури, освіти та мистецтва, які працювали в Росії.

Архівні та документальні джерела свідчать про родину М.Ф.Полторацького. Його дружиною стала 17-ти річна Агофокла (Агафеклея) Олександрівна (уродж. Шишкова; р., м. н. і см. невід.). Так, 5.VII.1758 р. «императорскимъ повеленіємъ» повідомлено «о разсмотрении въ сенате челобитной Агафаклеи Полторацкой объ оставшемся недвижимомъ имени ея дяди, капитана Якова Маркова Шишкова» [3, 378; 4, 217].

У містечку Сосниця М.Ф.Полторацький мав двір та земельний наділ, який купив у міщанина Петренка (у 1749 р.). У 1756 р. він відбудував у Сосниці нову кам'яну Успенську церкву замість старої. В сім'ї М.Полторацького народилося 22 дітей. Всі вони отримали гарну освіту. Одна з його дочок – Єлизавета Марківна (1768-1838) стала дружиною президента Санкт-Петербурзької академії мистецтв Олексія Миколайовича Оленіна. В їхньому будинку, який став своєрідним культурно-мистецьким осередком столиці, збиралися представники художньої інтелігенції Санкт-Петербурга (І.А.Крилов, В.А.Жуковський, молодий О.С.Пушкін та ін.). Будинок зберігся до нашого часу (Набережна Фонтанки, № 101). Одним з молодших синів М.Полторацького був Петро, майбутній надвірний радник, полтавський поміщик. Його дочку Анну Петрівну Керн увічнив у своєму вірші «Я помню чудное мгновенье...» О.С.Пушкін. Романс на ці слова написав М.І.Глінка, присвятивши його дочці Анни Керн, правнучці Марка Полторацького

Катерині Єрмолаївні. Анна Керн у своїх спогадах писала про свого діда М.Ф.Полторацького та роки його навчання в Київській академії [15, 436-437].

Свідчення про творчу діяльність М.Ф.Полторацького зберігаються у фондах Рукописного відділу Пушкінського Дому (м.Санкт-Петербург, РФ). За 100 років діяльності цієї установи зібрано велику кількість матеріалів по історії музичної культури як Росії, так і України, серед яких нотні автографи, біографічні документи російських, українських та зарубіжних композиторів, диригентів, виконавців, музичних критиків, істориків музики і т.п. Так, у зібранні П.Я.Дашкова (ф. 93) є велика кількість автографів М.І.Глинки, а також до зібрання увійшов увесь фонд Володимира Федоровича Одоєвського (1804-1869) – відомого письменника, композитора, музичного критика, одного з перших російських музикознавців. Саме у цьому фонді зберігаються 9 листів до Анни Петрівни Керн (уродж. Полторацької, у 2-му шлюбі Маркової-Виноградської) (1840 р., 10 липня-1856 р., 1 лютого) [21, арк. 15].

В архіві журналу «Русская старина» (ф. 265) РВ ПД (Санкт-Петербургу) знаходяться цінні документи про історію української музичної культури XVIII-XIX ст. та українсько-російські культурні зв'язки, серед яких передмова редакції журналу «Русская старина» до публікації «Записки Михайла Івановича Глинки. 1804–1854 гг.» [22, арк.669-670], «Воспоминания о Глинке. Тетрадь 1-я». А.П.Керн. З автографом (1864 р.) [23, арк.10-12], клопотання Д.С.Бортнянського «для уравниения повинностей» («об освобождении его дома от постоя») (1804 р., 4 жовтня) [24], а також 5 листів відомого культурно-музичного діяча і музиканта-аматора В.Бражнікова до Марковича (Маркевича) Андрія Миколайовича (1899 р., 19 квітня-1900 г., 30 грудня) [25].

Помер Марко Федорович Полторацький 13(24).IV.1795 р. і похований на Лазаревському кладовищі Олександрівської лаври у Петербурзі (тепер м.Санкт-Петербург, РФ). Відомі портрети співака у виконанні українських художників В.Боровиковського та Д.Левицького (1780 р.), які нині зберігаються у Державному російському музеї у Петербурзі.

Серед нащадків роду Полторацьких були діячі культурно-просвітницького руху в Україні 20-30-х років XX ст. Відомим є один з теоретиків журналу «Нова генерація» О.Полторацький, і, перш за все, в аспекті теорії функціонального мистецтва. Основним естетичним принципом творців теорії функціонального мистецтва 1927-1930 рр. (М.Семенко, О.Полторацький, Ю.Палійчук, П.Мельник та ін.) проголосили практичну доцільність мистецтва і прагнули віднайти шлях до читача не через зміст, а через форму [28, 9].

Отже, ця стаття розглянула культурно-мистецьку діяльність видатного українського співака, диригента,

теоретика, педагога і культурно-громадського діяча М.Ф.Полторацького, а також висвітлила нові відомості про його мистецьку родину. Водночас, це дозволило схарактеризувати його діяльність в контексті збереження національних традицій і насамперед, культурних традицій Глухівщини. Завдяки великому талантові й високій професійній майстерності М.Ф.Полторацького, обізнаності з досягненнями західноєвропейського музичного мистецтва другої половини XVIII ст., його творча діяльність засвідчує високий мистецький рівень і є здобутком не лише української та російської, але й світової культури.

Посилання

1. Антонюк В.Г. Исторична роль українських співаків у формуванні російської вокальної школи (XVII–XIX ст.) // Вклад українців в руську культуру: Матеріали V Міжнародного семінара 25–28 мая 2005 г. Под ред. Т.Н.Лебединской. – Санкт-Петербург, 2006. – С.166-178.
2. А. А. [Андрієвський О.] Набор в Києве певчих для придворной капеллы в 1758 году // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – № 3. – С.512-513.
3. Баранов П. Архив Правительствующего Сената. В 3-х томах / Сост. П.Баранов. – СПб. – Т.3 (1740–1762 гг.). – 1878. – 304 с.
4. Баранов П. Указатели к III тому описи высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве, за XVIII векъ / Сост. П.Баранов. – СПб. – Т.3. – 1878. – 250 с.
5. Б. п. Марк Полторацкий // Санкт-Петербургские ведомости. – 1750. – 11 декабря.
6. Гозенпуд А.А. Музыкальный театр в России: от истоков до Глинки. – Л., 1959. – 120 с.
7. Горенко Л.І. Військова музика Чернігівського полку (1648–1782 рр.) // Народна творчість та етнографія. – К., 2004. – № 4. – С.49-53.
8. Горенко Л.І. Новгород-Сіверський гурток «автономістів» кінця XVIII – початку XIX ст. як осередок українського національного відродження // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. 3'2007. – К., 2007. – № 3. – С. 49-57.
9. Горенко Л.І. Гаврило Андрійович Рачинський та Новгород-Сіверський патріотичний гурток кінця XVIII – початку XIX ст. (до 230-річчя від дня народження композитора) // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. редакцією академіка АПН України Євтуха М.Б., укладач О.В.Михайличенко. – Суми, 2007. – Вип. 34. – С. 15-21.
10. Горенко Л.І. Українознавчі виміри культурної спадщини Чернігівщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Культурна трансформація сучасного українського суспільства: Матеріали VII Культурологічних читань пам'яті Володимира Подкопаєва (4–5 червня 2009 р., м.Київ). – У 2-х томах. – К., 2009. – Т. 2. – С. 78-85.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі: ІР НБУВ), ф.67, од. зб. 89, арк.1-10 зв.
12. Керн А.П. Воспоминания. Дневники. Переписка. – М., 1974. – 375 с.
13. Керн А.П. Воспоминания о Пушкине // Приложение к журналу «Полиграфия» № 7 за 1991 год. – М., 1991. – 79 с.
14. Лисенко І.М. Полторацький Марко Федорович. У кн.: Лисенко І.М. Словник співаків України. Енциклопедичне видання. Післямова М.Слабошпицького. – К., 1997. – С.241.
15. Лякіна Р.М. Полторацький Марко Федорович. У кн.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. // Упоряд. З.І.Хижняк; За ред. В.С.Брюховецького. – К., 2001. – С.436-437.
16. Мусієнко П. «Зірки» глухівської сцени // Народна трибуна (Глухів). – 30 червня 1962. – С. 4.
17. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины [«Донесение Петра Полторацкого кн. Репнину о грабеже имений Муравьева-Апостола»] // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – № 7/8. – Отд.2. – С.80-81.
18. Перетц В.Н. Малорусские вирши и песни в записях XVI–XVIII веков. – СПб., 1899. – Ч. XVI. – 145 с.
19. Порфирьева А.Л., Чудинова И.А. Полторацкий Марк Фёдорович // Музыкальный Петербург: Энциклопедический словарь: XVIII век. – В 4-х книгах / Отв. ред. А.Л.Порфирьева. – Санкт-Петербург, 1996–1999. – Кн. 3. – Т. 1, 1999. – С.374-376.
20. Пружанский А. Отечественные певцы (1755–1917 гг.): Словарь: В 2-х частях. – М., 1991. – Ч. 1. – 543 с.
21. Рукописний відділ Пушкінського Дому (Санкт-Петербург) (далі: РВ ПД), ф. 93. (Зібрання П.Я. Дашкова), оп. 4, од.зб. 21. Письма (9) к Керн (урожд. Полторацкой, во 2-м браке Марковой-Виноградской) Анне Петрове (1840 г., 10 июля – 1856 г., 1 февраля) – 16 лл.
22. РВ ПД, ф.265 (Архів журналу «Русская старина»), оп. 1, од. зб. 2. Предисловие редакции журнала «Русская старина» к публикации «Записки Михайла Ивановича Глинки. 1804–1854 гг.», л. 669-670.
23. РВ ПД, ф.265 (Архів журналу «Русская старина»), оп. 1, од. зб. 27248. Керн (урожд. Полторацкая, во 2-м браке Маркова-Виноградская) Анна Петровна. «Воспоминания о Глинке. Тетрадь 1-я». Автограф (1864 г.), – 12 лл.
24. РВ ПД, ф.265 (Архів журналу «Русская старина»), оп. 2, од. зб. 295. Прошение Д.С.Бортнянского для уравниения повинностей («об освобождении его дома от постоя») (1804 г., 4 октября). – 1 л.
25. РВ ПД, ф. 265 (Архів журналу «Русская старина»), оп. 2, од. зб. 10784. Письма (5) В.Бражникова к Марковичу (Маркевичу) Андрею Николаевичу (1899 г., 19 апреля – 1900 г., 30 декабря). – 5 лл.
26. Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. 14. – 785 с.
27. Рима Г. Музыкальный словарь. – М., 1901. – С. 1036.
28. Сінченко О.Д. Горизонт сподівань та його функціонування в літературному процесі (на матеріалі української літератури 20–30-х років XX ст.) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006. – 19 с.
29. Финдейзен Н. Очерки истории музыки в России. – М.-Л., 1929. – Т. 2. – 345 с.
30. Фільштейн С. М.Ф.Полторацький // Музика. – К., 1980. – № 1. – С.31-32.
31. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 269, оп. I, спр. 1653, арк. 2-2 зв., 3-3 зв.
32. ЦДІАК України, ф. 269, оп. I, спр. 4141, арк.2-5.
33. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8354, арк. 60, 82; спр. 9881, спр. 14213.
34. Широцький К. Знамениті українські артисти-співці XVII–XVIII віку // Рада (Київ). – 18 червня 1914. – № 136. – С.2.
35. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Вступ. статья Б.И.Загурского. – СПб., 2002. – 320 с.